

ماهیت و قواعد

تفسیر تنزیلی موضوعی

عبدالکریم بهجت پور

www.ketab.ir

تفسیر تنزیلی موضوعی
ماهیت و قواعد

عبدالکریم بهجت پور

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۴۰۳

شمارگان: ۱۵۰ نسخه

طراح جلد: رؤیانگاران

حاج و صحافی: آرزوی دیدار

سرشناسه: بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۳۴-

عنوان و نام پدیدآور: تفسیر تنزیلی موضوعی: ماهیت و قواعد/عبدالکریم بهجت پور.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۳.

مشخصات ظاهری: ۲۹۹-ص

شابک: ۲-۶۰۵-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فبیاد

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: تفاسیر شیعه — قرن ۱۴.

موضوع: Qur'an -- Shiite hermeneutics -- 20th century

موضوع: قرآن — بررسی و شناخت

موضوع: Qur'an -- Surveys

موضوع: قرآن — شان نزول

موضوع: Qur'an -- Occasion for revelation

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده بندی کنگره: ۹۸ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۷۹

شماره کتابشناسی ملی: ۹۶۴۴۳۵۶

این کتاب با کاغذ حمایتی چاپ شده است

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهید بهشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶، تلفن: ۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران: خیابان انقلاب روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۳۴۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

www.poiict.ir

فهرست

۱۳	پیشگفتار
۱۷	مقدمه
۳۱	بخش اول: کلیات
۳۳	فصل اول: مفاهیم کلیدی
۳۳	۱. سبک تفسیر
۳۶	۲. ترتیب تنزیلی
۳۶	۳. تفسیر تنزیلی
۳۷	۴. قواعد تفسیر
۳۷	۴-۱. میانی
۳۸	۴-۲. اصل
۴۱	۴-۳. قاعده
۴۴	۴-۴. تفاوت قاعده با اصل
۴۶	۴-۵. تحقیق در تعریف قواعد تفسیر
۴۷	۵. تغییر و تحول
۵۱	فصل دوم: چیستی و ماهیت تفسیر تنزیلی موضوعی
۵۱	۱. حقیقت تفسیر تنزیلی موضوعی
۵۲	۱-۱. مرادهای مرتبط با هیئت ترکیبی تمام آیات موضوعی
۵۳	۱-۱-۱. عدم شمول تفسیر موضوعی به تفسیر قرآن به قرآن
۵۴	۱-۱-۲. عدم شمول تفسیر موضوعی به تفسیر افرادی تمام آیات یک موضوع

- ۱-۲. دخالت سؤالات مرتبط با هویت جمعی آیات مربوطه..... ۵۵
- ۱-۲-۱. بررسی اعتبار شرط خارج از قرآن بودن سؤال..... ۵۷
- ۱-۲-۲. رعایت سبب تنزیلی آیات و سوره..... ۶۰
- ۱-۳. جمع‌بندی بحث در ماهیت تفسیر تنزیلی موضوعی..... ۶۱
۲. مقایسه تفسیر تنزیلی موضوعی با دیگر سبک‌های تفسیری..... ۶۱
۳. پیش‌فرض‌های تفسیر تنزیلی موضوعی..... ۶۶
- ۳-۱. کاربژه تفسیر تنزیلی موضوعی..... ۶۷
- ۳-۲. جایگاه قرآن در منابع اسلامی..... ۶۷
- ۳-۳. تدریجی بودن نزول قرآن..... ۶۹
- ۳-۴. ترکیبی از محتوا و روش..... ۶۹
۴. قرآن و تحول معاصران نزول..... ۷۰
- ۴-۱. ماهیت تحول از روش..... ۷۳
- ۳-۷. مخاطبان..... ۷۳
- ۳-۸. فطری بودن روش‌های فکری قرآن..... ۷۵
۴. ثمرهای تفسیر تنزیلی موضوعی..... ۷۶
- ۴-۱. کشف روش‌های تحول..... ۷۷
- ۴-۲. جریان‌شناسی..... ۷۸
- ۴-۳. تشخیص اولویت‌های فرهنگی..... ۷۹
- ۴-۴. شناخت زمینه‌های فرهنگی..... ۸۰
- ۴-۵. آگاهی به ظرفیت‌های محیطی..... ۸۱
- ۴-۶. کشف مهارت‌های رهبری تحول..... ۸۲
- ۴-۷. شناخت چالش‌ها و تدابیر پیشگیرانه..... ۸۴
- ۴-۸. توانایی بر تأویل عناصر قرآنی..... ۸۴
- ۴-۹. اصلاح برداشت‌های تفسیری..... ۸۶
- ۴-۱۰. کشف ساختار موضوعات قرآنی..... ۸۸
۵. اقسام تفسیر تنزیلی موضوعی..... ۸۹
- ۵-۱. تفسیر اصطلاحات قرآنی..... ۹۰
- ۵-۲. تفسیر موضوع (مسئله) مدار..... ۹۲

- ۵-۲-۱. تفسیر موضوعی درون قرآنی ۹۳
- ۵-۲-۲. تفسیر موضوعی برون قرآنی ۹۶
- گونه‌های تفسیر موضوعی برون قرآنی ۹۸
- ۵-۳. تفسیر موضوعی سوره‌های قرآن ۹۸
- ۵-۴. جمع‌بندی اقسام تفسیر موضوعی ۱۰۱
- ۵-۵. اقسام تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۰۱
۶. مراحل مشترک و اختصاصی تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۰۳
- ۶-۱. مراحل مشترک تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۰۴
- ۶-۱-۱. ضبط اهداف ویژه پژوهش ۱۰۴
- ۶-۱-۲. تعیین محدوده و چالش‌های مورد مطالعه ۱۰۵
- ۶-۱-۳. فرایند و پیش‌داوری در تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۰۷
- ۶-۲. مراحل اختصاصی تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۰۹
- ۶-۲-۱. مراحل اختصاصی تفسیر تنزیلی موضوعی اصطلاحات ۱۰۹
- مرحله اول: بررسی اجمالی تفاوت اصطلاح با لغت و استعمال در قرآن ۱۱۰
- مرحله دوم: تهذیب جدول آیات و تمرکز بر لغات اصطلاحی ۱۱۵
- مرحله سوم: بررسی تفصیلی آیات مرتبط با مصطلح ۱۱۶
- مرحله چهارم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری مراد از مصطلح ۱۱۷
- ۶-۲-۲. مراحل اختصاصی تفسیر تنزیلی موضوعی مسئله‌مدار ۱۱۸
- مرحله اول: انتخاب عنوان قرآنی بحث ۱۲۰
- مرحله دوم: گردآوری آیات مربوط و تنظیم آنها به ترتیب نزول ۱۲۱
- مرحله سوم: بررسی مفاد آیات ۱۲۳
- مرحله چهارم: جری و تطبیق حاصل پژوهش ۱۲۴
- ۶-۳. نمونه مراحل پژوهش مسئله‌مدار ۱۲۴
- ۶-۴. تجمیع مراحل اقسام تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۲۹
- خلاصه بخش اول ۱۳۱
- بخش دوم: قواعد عام و خاص تفسیر تنزیلی موضوعی ۱۳۳
- فصل اول: قواعد انتخاب عنوان و عناوین فصول پژوهش‌های تنزیلی موضوعی ۱۳۷
۱. قواعد عام انتخاب عناوین پژوهش‌های درون قرآنی ۱۳۷

- ۱-۱. قرآنی بودن عناوین و فصول پژوهش ۱۳۸
- ۱-۲. تکنیک‌ها و ضوابط اجرای قاعده ۱۴۱
۲. قواعد عام انتخاب عناوین پژوهش‌های برون قرآنی ۱۴۳
- ۲-۱. آشنایی کافی با ابعاد مصطلح و موضوع پژوهش در دانش مربوطه ۱۴۵
- ۲-۱-۱. آشنایی با اهداف قرآن و اهداف دانش مربوطه ۱۴۷
- ۲-۱-۲. آگاهی از پیش فرض‌های دانش مربوط با موضوع پژوهش ۱۴۸
- ۲-۱-۳. تبدیل نظریه‌های پشتیبان اصطلاحات و مسائل دانش به موضوعات خنثی ۱۴۸
۳. قواعد ویژه تفسیر تنزیلی موضوعی در انتخاب عنوان و سرفصل‌های پژوهش ۱۵۰
- ۳-۱. انتخاب عناوین با رویکرد سیستمی ۱۵۱
- ۳-۲. آنگاه عناوین پژوهش به تغییر و تحول ۱۵۲
- ۳-۳. آنگاه روش‌های پذیرفته شده علمی در دانش تفسیر تنزیلی ۱۵۳
- فصل دوم: قواعد گردآوری و تنظیم آیات در پژوهش‌های تنزیلی موضوعی ۱۵۷**
۱. قواعد عام گردآوری و تبویب آیات در پژوهش موضوعی درون قرآنی ۱۵۷
- ۱-۱. گردآوری آیات تا مرز اشباع ۱۵۸
- ۱-۱-۱. شناخت ریشه و تصریفات لغات ۱۵۸
- ۱-۱-۲. گردآوری آیات صریح، مرتبط و مخالف با کلیدواژه پژوهش ۱۵۹
- ۱-۱-۳. تفکیک معانی حقیقی و مجازی ۱۵۹
- ۱-۱-۴. ثبت آیات دارای الفاظ مشترک ۱۶۰
- ۱-۱-۵. عنایت به ترادف الفاظ آیات ۱۶۱
- ۱-۱-۶. بسنده نکردن به کلیدواژه‌های پژوهش ۱۶۱
۲. قواعد عام گردآوری و تبویب آیات در پژوهش موضوعی برون قرآنی ۱۶۲
- ۲-۱. شناسایی روش‌های معتبر علمی گردآوری، متناسب با موضوع پژوهش ۱۶۳
- ۲-۲. عرضه روش گردآوری علوم به روش‌های گردآوری داده‌ها در قرآن ۱۶۵
- ملاحظه ترتیب نزولی در اجرای این قاعده ۱۶۶
۳. قواعد خاص تفسیر موضوعی تنزیلی در گردآوری و تبویب آیات ۱۶۹
- ۳-۱. آنگاه فرایندها در قرآن به تحول ۱۶۹
- ۳-۲. تقسیم آیات به دوره‌های تحول مسلمانان در عصر نزول ۱۷۸

- ۲-۳. سوره‌های قرآن به تناسب دوره‌های چهارگانه تحول اسلامی..... ۱۸۰
- دوره اول: دعوت علنی پیامبر اکرم ﷺ و کُشش مخفی گروه مؤمنان ۱۸۱
- دوره دوم: حضور رسمیت‌یافته گروه مؤمنان در جامعه مشرک مکه..... ۱۸۵
- دوره سوم: شکل‌گیری جامعه اسلامی و استقرار حکومت دینی..... ۱۸۷
- دوره چهارم: استمرار، توسعه و گسترش جامعه اسلامی به سوی تشکیل امت اسلامی ۱۹۰
- ۳-۳. رویکرد سیستمی در تنظیم آیات ۱۹۲
- ۳-۴. هماهنگی داده‌های پژوهش با آیات هم‌جوار ۱۹۳
- فصل سوم: قواعد تفسیر آیات گردآوری شده..... ۱۹۷**
۱. قواعد عام تفسیر موضوعی قرآن..... ۱۹۷
- ۱-۱. رعایت قواعد تفسیر ترتیبی ۱۹۸
- ۱-۱-۱. ارزیابی قواعد ۲۰۰
- ۱-۱-۲. قواعد لازم‌الرعایه در تفسیر تنزیلی موضوعی ۲۰۲
- ۱-۲. قواعد خاص تفسیر تنزیلی موضوعی ۲۰۹
- ۱-۲-۱. نزول واژه‌ها به زبان عرف تا زمان ظهور اصطلاح‌شدگی در سیر نزول ۲۱۰
- ۱-۲-۱-۱. نمونه: واژه‌های زکات و قرآن..... ۲۱۱
- ۱-۲-۲. گسترش درجات و توسعه مرزواژه‌ها در فرایند نزول ۲۱۴
- ۱-۲-۲-۱. نمونه: مراد از واژه مؤمنین ۲۱۵
- ۱-۲-۳. وجود تناسب میان سوره‌ها و موضوعات در سیر نزول ۲۱۸
- ۱-۲-۳-۱. آیا تناسب بین سوره‌ها در تفسیر تنزیلی موضوعی نیز قابل اثبات است؟ ۲۱۹
- ۱-۲-۳-۲. توجه به تناسب بین موضوعات سوره‌ها..... ۲۲۱
- ۱-۲-۳-۲-۱. نمونه: مسائل اختصاصی زنان در سیر نزول ۲۲۲
- ۱-۲-۴. تأثیر اهداف و مجموعه آیات سوره‌ها در فهم مراد آیات موضوعی... ۲۲۶
- ۱-۲-۴-۱. نمونه: آیات توصیف‌کننده «عباد الرحمن» ۲۲۷
- ۱-۲-۵. همگامی آیات موضوع پژوهش با دوره‌های پیشرفت دعوت اسلامی ۲۳۰
- ۱-۲-۵-۱. تذکری درباره سیر تربیت در قرآن..... ۲۳۱

- ۲۳۲..... ۱-۲-۵-۲. نمونه: اهداف قرآن در قرآن
- ۲۳۳..... ۱-۲-۵-۳. دیدگاه علامه مصباح یزدی رحمته الله علیه
- ۲۳۴..... ۱-۲-۵-۴. بررسی اهداف نزول قرآن در رویکرد تنزیلی
- ۲۴۰..... ۱-۲-۶. تشریح ابعاد موضوعات واحد با توجه به مخاطبان
- ۲۴۱..... ۱-۲-۶-۱. نمونه: باور به رستاخیز در سیر تنزیلی
- ۱-۲-۷. انفعال هدفمند مخاطبان و تشریح گزینشی انفعال‌های آنها در سیر
 ۲۴۴..... نزول
- ۱-۲-۷-۱. نمونه: آیات پاک‌دامنی ۲۴۶
- ۱-۲-۷-۲. نگاه سیستمی به آیات مرحله اول درباره پاک‌دامنی ۲۴۷
- ۱-۲-۷-۳. دستاورد نگاه سیستمی به آیات مرحله اول ۲۴۹
- ۱-۲-۸. پیشبرد تحول بر پایه سوابق فرهنگی (مهندسی معکوس در کشف
 ۲۵۰..... مدل آیات)
- ۲۵۲..... شیخ اسلام
- ۱-۲-۹. حکومت و ساختار تنزیلی صریح و ظاهر قرآن برای اسناد تاریخی
 و فرهنگی عصر نزول ۲۵۳
- ۱-۲-۹-۱. نمونه: آیه ۹۴ سوره حجر ۲۵۶
- ۱-۲-۱۰. نزول آیات ناظر به یک مصداق و ظرفیت تطبیق آیات بر مصداق
 بی‌شمار ۲۵۸
- ۱-۲-۱۰-۱. نمونه: سوره قلم ۲: ۶: «يَا أَيُّكُمُ الْمُفْتُونُ» ۲۶۳
- ۱-۲-۱۱. ضرورت بررسی الحاقی یا استثنایی بودن برخی آیات پژوهش، به
 سوره ۲۶۵
- ۱-۲-۱۱-۱. نمونه: الحاقی بودن آیه ۲۰ سوره مزمل (نزول ۳) ۲۶۶
- فصل چهارم: «جری و تطبیق» نتایج پژوهش ۲۶۹**
۱. تعبیه پیام‌ها و روش‌های فراتنزیلی در آیات قرآن ۲۷۲
- ۱-۱. ضابطه استخراج مفاهیم و روش‌های عام از آیات موضوع پژوهش ۲۷۷
۲. قابلیت تطبیق مدل‌های مستخرج بر جامعه هدف ۲۸۱
- خلاصه بخش دوم ۲۸۵
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۸۹**

۲۹۵	پیوست: نمودار ۱۱: قواعد تفسیر تنزیلی سوره‌های قرآن.....
۲۹۷	منابع.....
۲۹۷	۱. کتاب‌ها.....
۳۰۷	۲. سایر منابع.....
۳۰۹	فهرست آیات.....
۳۱۷	فهرست روایات.....
۳۱۹	نمایه.....
۳۲۵	نمایه موضوعی.....

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تعالیم متعالی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفعی و نجات‌بخش آدمی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیاتی و ارزش‌های اسلامی الهی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی گردیدند و از دیگر سبب‌ها باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشری و نهادینه مبتنی بر آنها شد. بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری افشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی ممحض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد علمی- فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان آیت‌الله علی‌اکبر

رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی که مشتمل بر هفت گروه علمی با عنوان‌های «معرفت‌شناسی و علوم‌شناختی»، «قرآن‌پژوهی»، «تخصصی علوم انسانی قرآنی»، «فلسفه»، «کلام اسلامی و الهیات جدید»، «عرفان و معنویت» و «منطق فهم دین» است، برای تحقق هدف‌های زیر فعالیت می‌نماید:

۱. بازپژوهی و بازپیرایی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
 ۲. تبیین و سامان‌دهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
 ۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
 ۴. پاسخ به شبهه‌های القایدها و قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛
 ۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌های معارض در حوزه ساخت‌های اندیشه دینی.
- در راستای تحقق اهداف فوق، هر یک از گروه‌ها از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا محققان عرصه دین‌پژوهی واگذار نموده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به چاپ و نشر می‌رسانند.
- در این میان، گروه قرآن‌پژوهی در راستای تأمین اهداف فوق، در سال ۱۳۷۸ تأسیس و به صورت مشخص، وظایف زیر را در دستور کار خود قرار داد:

۱. نظریه‌پردازی، نوآوری، توسعه، تحول و تعمیق در «علوم قرآنی، تاریخ قرآن، فلسفه و مبانی تفسیر و علوم قرآن»؛
۲. توسعه، تعمیق، تحول و تکامل بخشیدن به «تفسیر تربیتی، موضوعی و تنزیلی» با رویکردهای مختلف در زمینه حوزه‌های معرفتی، مطالعات بینارشته‌ای و قلمروهای گوناگون؛

۳. مبنای پردازشی و تأمین پشتوانه‌های تفسیری مطالعات قرآنی و تفسیری سایر گروه‌های علمی پژوهشگاه؛
 ۴. تولید نظام‌های قرآنی و همکاری با سایر گروه‌های علمی در تدوین نظام‌های مربوط به حوزه موضوعی آنها؛
 ۵. دفاع از معارف قرآن کریم، پاسخ به شبهه‌ها و مطالعه انتقادی آراء، جریان‌ها و رویکردهای تفسیری رقیب و معارض همگام با آینده‌پژوهی؛
 ۶. کمک به گسترش و تثبیت مرجعیت قرآن در راستای تأمین نیازهای تخصصی - کاربردی و روزآمد در تراز نظام؛
 ۷. مطالعه موازی تعالیم اهل بیت علیهم‌السلام و قرآن در عرصه‌های مختلف و دفاع در برابر شبهه‌ها.
- کتاب پیش روی «تفسیر تنزیلی موضوعی؛ ماهیت و قواعد» در راستای ادبیات نظری سبک تفسیر به ترتیب اول است که در پژوهشگاه تولید می‌شود. پیش‌تر در کتاب تفسیر تنزیلی (مبانی، اصول، قواعد و فواید)، به بررسی هست‌ها و بایدها و احکام کلی سبک تفسیر تنزیلی و مسئله‌دهای آن به‌طور عام توسط جناب حجت‌الاسلام والمسلمین بهجت‌پور پرداخته شده است. اثر حاضر نیز گونه‌ای از این سبک با عنوان تفسیر تنزیلی موضوعی است که به قواعد، یعنی احکام کلی مربوط به این شیوه تفسیری از قبیل انتخاب عنوان، دسته‌بندی آیات، تفسیر داده‌های آیات و جریان و تطبیق مفاد آیات می‌پردازد.
- در پایان، از مؤلف و اعضای محترم شورای علمی گروه قرآن پژوهی و همچنین از ارزیابان فرهیخته حجج اسلام آقایان محمد رضایی اصفهانی و محمد عابدی که بر غنای اثر افزودند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، سپاسگزاری می‌کنیم.

گروه قرآن پژوهی

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

مقدمه

قرآن کریم کلام پروردگار برای تحول مردم از شقاوت به سعادت است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تحت اشافه این کلام، روش‌های تحقق دین در صفحه ذهن و عرصه‌های گوناگون زندگی مردم را گرفت و بر خارج کردن مردم از تاریکی در اندیشه و بینش، گرایش و رفتار و بازگردن آنها به عرصه‌های نورانی و حرکت بر صراط مستقیم توانا شد: **كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ لِيُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ** (ابراهیم ۷۲: ۱).

اگر تحول خروج از یک انجماد و وارد کردن در ساختار و چارچوب جدید باشد، تغییر، از الزام‌های تحول می‌باشد. تحول، حاصل تغییراتی است که به تدریج در فرد، گروه و اجتماع، برنامه‌ریزی شده است؛ از این‌رو تحول سازمانی را نوعی تغییر برنامه‌ریزی شده که در بافت سازمان صورت می‌گیرد، شمرده و گفته‌اند: «تکامل مدل‌های تغییر برنامه‌ریزی شده، توسعه و تکامل تحول سازمان را تسهیل می‌کند».^۲

تغییر اسلامی در پرتو توحید در جامعه جهانی معاصر ظهور اسلام و پس از

۱. (در تمام کتاب، شماره اول به نزول و شماره دوم به آیه اشاره دارد). این کتابی است که بر تو نازل کردیم تا مردم را از تاریک‌ها به سوی روشنایی، به فرمان پروردگارشان درآوری؛ به سوی راه خدای عزیز و حمید.

۲. ر.ک: کبری موحدی؛ مدل‌ها و نظریه‌های تغییر برنامه‌ریزی شده؛ سایت مدیرپدیا.

آن، به وسیله قرآن برنامه‌ریزی شد؛ پیامبر به مدد آیات قرآن و نزول تدریجی و حکیمانه سُور و آیات قرآن، مراحل مختلف تغییر مردم را مدیریت کرد تا در نهایت، تحول بزرگ آنها از انجماد تاریک به بسته نورانی بینش و گرایش و رفتار رقم خورد.

پیامبر ﷺ در هنگام دریافت آیات قرآن که به تدریج بر وی نازل می‌شد، به تعلیم خدای متعال و تبیینات الهی، برنامه و روش‌های تحولی قرآن را فرا می‌گرفت. خدای متعال ابتدا پیامبر ﷺ را مأمور فرمود تا قرائت آیات بر مردم را مطابق نظامی تدریجی و حجم و مقداری که بر وی فرومی‌آمد، بیان کند؛ سپس به وی دستور داد تا درباره تبیین و توضیح مخصوص و تکمیلی آیات نازل‌شده، کار را به خدا سپارد: **ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (قیامت ۳۱: ۱۹)**^۱ و تبیین مجملات قرآن را از خدا دریافت کرد. آن حضرت نیز چنین کرد و در پرتو این دو گونه وحی (تنزیلی و تبیینی) به اصلاح و هدایت مردم حجاز و تعلیم قرآن و حکمت‌های آن به مردم اقدام نمود: **هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَمِنَ ضَلَالٍ مُبِينٍ (جمعه ۱۰۹: ۲)**^۲ مجموع رهنمودهای الهی و تبیین آنها، برخی در قرآن و بخشی دیگر در سنت تبلور یافت.

ثمره شیرین این حرکت، تحول مردم از جاهلیت به عقلانیت، از شرک به توحید، از کفر به ایمان، از آلودگی به پاکی، از شر به خیر و از باطل به حق و بالاخره از ستمگری به عدالت‌طلبی بود. جامعه‌ای مستقر بر راهی استوار که به رغم همه آسیب‌ها، توانست پایگاه تشکیل امت اسلامی شود. الزام این تحول، تعیین راه استوار تغییر بود تا با حرکت و گام‌زدن در آن مسیر، نتیجه مطلوب به دست آید. تغییر، همان گام‌هایی است که در مسیر تحول برداشته می‌شود. این

۱. سپس بیان (و توضیح) آن نیز بر عهده ماست.

۲. او کسی است که در میان جمعیت درس‌نخوانده، رسولی از خودشان برانگیخت تا آیاتش را بر آنها بخواند و آنها را پاکیزه کند و به آنان کتاب و حکمت بیاموزد، هرچند پیش از آن، در گمراهی آشکاری بودند.

تغییرات برای حرکت از نامطلوب تا وصول به مطلوب‌ها تدبیر می‌شود. بدیهی است که پیامد مطلوب تغییرات، تحول است.

هرچند اقتضای این تغییر و تحول، شخصی شدن و عینی شدن بسیار مطالب قرآن و گفت‌وگوی مستقیم با مردم عصر و مصر نزول بود، اما قرآن محصور یک عصر و مصر و مخصوص یک بوم‌زیست نیست. قرآن کتاب تحول در همه عصرها، سرزمین‌ها و نسل‌ها، با هر تفاوت و سطح و سقفی است؛ چنان‌که می‌فرماید: قرآن هشداردهنده جهانیان است: نَذِيرًا لِلْبَشَرِ (مدثر ۴: ۳۶) و ذکر و یادآوری مردم هر زمان و زبان و اجتماع: وَ مَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ (قلم ۲: ۵۲)^۱ است و رسول اسلام ﷺ پایان‌بخش نبوت‌ها و رسالت‌هاست: مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (احزاب ۹۰: ۴۰).^۲ اینها روشن‌کننده تلاش‌های به‌عمل‌آمده درباره تغییر و تحول مردم مکه و اطراف آن،^۳ تنها نمونه برای تعلیم و تمرین خارج کردن مردم از بینش‌ها و اعتقادات تاریک، علانیت و امانت‌های سیاه و رفتار ناپسند و به عبارت دقیق‌تر، تحول آنهاست. در پرتو این نمونه می‌توان باید برای تغییر و تحول دیگر جوامع اقدام کرد. بعید نیست، یکی از منظوره‌های امام صادق علیه السلام در سخن آتی، اشاره به شیوه خطاب قرآن با مردم عصر و مصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اراده سخن با مردم در همه دوره‌های زندگی بشر تا پایان جهان باشد: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُكَيْرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع

۱. درحالی‌که هشدار و اندازی است برای همه انسان‌ها.

۲. درحالی‌که این (قرآن) جز مایه بیداری برای جهانیان نیست.

۳. (حضرت) محمد صلی الله علیه و آله، پدر هیچ‌یک از مردان شما نبود، ولی رسول خدا و خاتم و آخرین پیامبر است و خداوند به هر چیز آگاه است.

۴. ر.ک: انعام ۵۵: ۹۲ «وَ هَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُّصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ لِلَّذِينَ آمَنُوا الْقُرْآنُ وَ مَن حَوْثًا وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ». و این [قرآن] کتابی است که آن را نازل کردیم با برکت که آنچه را پیش از آن آمده، تصدیق می‌کند [آن را فرستادیم تا مردم را به پادشاهای الهی بشارت دهی] و برای اینکه [مردم] ام‌القری [مکه] و آنها که گرد آن هستند بترسانند و آنها که به آخرت ایمان آورند به دین [کتاب]، ایمان می‌آورند و مراقب نمازهای خویش هستند.

قَالَ: نَزَلَ الْقُرْآنُ بِإِيَّائِكَ أَعْنِي وَاسْمِعِي يَا حَارَّةُ»^۱.

بنابراین عالمان ربانی و مربیان دینی و راهبران تحول، در پرتو قرآن و کتاب الهی توانا خواهند شد تا مهارت‌های تغییر و تحول مردم را فرا گیرند و مردم اجتماعات خود را بر مثال مردم عصر نبوی ﷺ متحول سازند. اقدام مربیان و عالمان ربانی به تربیت و تحول مردم، هنگامی به سامان می‌شود که این گروه با دقت تمام در سیر نزول تدریجی قرآن و سیر تنزیلی آیات و سوره و موضوعات گوناگون این کتاب عزیز و نیز سنت نبوی ﷺ و ولوی تأمل کنند و روش‌ها و راه‌های تغییر و تحول قرآنی و دینی را در عصر و مصر خود بازشناسی کنند.

به این منظور، ابتدا باید سراغ قرآن رفت، در آن اندیشه‌ورزی کرد و راه‌های تغییر و تحول مردم را جویا شد. مراجعه به قرآن، دو سبک دارد: ۱. مطالعه سوره به سوره و آیه به آیه به تمام قرآن به یکی از ترتیب‌های مصحف تدوینی یا ترتیب نزولی (تنزیلی)؛ ۲. مطالعه آیات پراکنده درباره موضوعات و مسائل و کشف و استخراج مرادهای خدای متعال از آیات. این سبک نیز به دو قسم قابل اجراء است: تفسیر موضوعی، تنزیلی موضوعی.

بدیهی است که تفسیر، عملی روشمند است که در چارچوب ضوابط پذیرفته‌شده و قوانین کلی حاکم بر فهم آیات (اصول) صورت می‌گیرد. برون‌دادهای تفسیر نیز گاه دستیابی به قوانین عامی است که روش و سنن الهی را درباره مسائل و موضوعات مختلف بیان می‌کند؛ به این قوانین عام، قواعد گفته می‌شود. اثر پیش رو به بررسی قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی می‌پردازد. بر خوانندگان فرهیخته این اثر پنهان نمی‌ماند که قواعد تفسیر تنزیلی و قواعد تنزیلی موضوعی و ام‌دار مبانی و اصول دانش تفسیر و تکمله‌ای بر قواعد دانش تفسیر است. ممکن نیست مرز کاملاً جدایی میان ساحت‌های مختلف سبک‌ها و انواع تفسیر ایجاد کرد؛ از این رو تفسیر تنزیلی موضوعی که در این اثر

۱. محمدبن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۶۳۱؛ «ای زن، تو را قصد می‌کنم و تو ای کنیز خانه، سخنم را

به بررسی قواعد آن اهتمام شده است، اولاً، وام‌دار دانش تفسیر، ثانیاً، سبک تفسیر موضوعی و ثالثاً تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول سوره‌ها) است. در این اثر، از مبانی و اصول تفسیر تنزیلی موضوعی سخن نمی‌گوییم، بلکه به قواعد، یعنی قضایای کلی قابل استخراج از کلام خدای متعال و نیز گزاره‌های قانونی متخذ از تجربه‌های بشری در فهم و درک مرادهای خدای متعال و سازمان پژوهش پرداخته شده است.

در ابتدای هر بحث، به قواعد شکل‌گرفته در دیگر سبک‌های تفسیر به‌خصوص موضوعی و تنزیلی قرآن توجه می‌شود و با ملاحظه‌هایی، درباره آنها داوری و رابطه رویکرد تنزیلی موضوعی با آن تشریح می‌شود و در نهایت، به بیان قواعد ویژه تفسیر موضوعی تنزیلی پرداخته می‌شود. در مقدمه بحث، یادآور مطالب زیر را لازم می‌داند:

۱. بیان مسئله و سؤال اصلی

رفتن سراغ قرآن در هر سبک مراجعه، به قاعده و ضوابط نیاز دارد. مفسر در تلاش است در محتوا و روش، مطالبی از قرآن استخراج کند که قابل استناد به خدای متعال باشد. از گذشته تا کنون، دانشمندان مسلمان تلاش کردند روش‌های درست تفسیر و پرده‌برداری از مرادهای خدای متعال را در چارچوب‌ها و ضوابط قابل قبولی استخراج کنند. بر پایه مطالعات مبناشناختی قرآن، روشن است یگانه راه کشف روش‌های دامنه‌دار و تدریجی تحول مردم

۱. پیش‌تر در کتاب تفسیر تنزیلی، مبانی، اصول، قواعد و فواید، درباره مبانی سبک تنزیلی سخن گفته شد و توضیح داده شد که سبک تعلیمی تنزیلی به دنبال نزول هر بخش قرآن از سوی پیامبر ﷺ به مردم به تبع نزول هر بخش قرآن صورت می‌گرفته است؛ لذا بر اساس سیره تعلیمی پیامبر اکرم ﷺ معتبرترین سبک در تعلیم معارف قرآن، همین سبک است. افزون‌آنکه، این ترتیب، روش تعلیمی خاص حضرت علی علیه السلام و تدوین تفسیر روزنگار ایشان از پیامبر اکرم ﷺ بود؛ نیز فهم مراد خدای متعال در برخی آیات مستند به توجه به ترتیب نزول آیات بوده است؛ چنان‌که توصیه به قرائت قرآن «کما انزل» در یکی از قوی‌ترین احتمالات آن، ناظر به خوانش قرآن بر اساس تفسیر تنزیلی است؛ همچنین تعلیم قرآن از سوی بقیة‌الله در منطقہ پشت کوفه بر اساس تنظیمی که امروزه مردم به آن الفت ندارند و موافق با

در قرآن، مطالعات تنزیلی است. سبک تفسیر تنزیلی^۱ که عمده کارکردش کشف و استخراج روش‌های تغییر و شناخت هندسه تحول است، نمی‌تواند امری بی‌ضابطه و فاقد چارچوب مناسب باشد. اگر بناست پاسخ سؤالاتی درباره روش‌های تحول همه‌جانبه یا موردی را در موضوعاتی از قبیل روش موحدسازی مردم، روش پاک‌دامن‌شدن اجتماع، روش نهادینه‌سازی پوشش اسلامی در جامعه دینی، روش ایجاد و گسترش ایمان به رستاخیز، چگونگی گسترش عقلانیت در اجتماع مؤمن، روش احیای امر به معروف و نهی از منکر در اجتماع، روش گسترش صدق در جامعه، سیره گسترش تمسک به قرآن بین آحاد مسلمانان و غیره بدانیم، باید نقطه عزیمت خود را بر قرآن و نزول تدریجی آن بگذاریم و این مهم بی‌ضابطه نمی‌باشد. قواعد تفسیر تنزیلی قرآن در اثر گذشته‌ها با عنوان تفسیر تنزیلی مبانی، اصول، قواعد و فواید بیان شد؛ حال سؤال از فواید ضوابط تفسیر تنزیلی موضوعی قرآن است. باید به این سؤال پاسخ داد: ضوابط و معیارین کلی حاکم بر تفهیم و انتقال مرادهای خدای متعال به مخاطبان در سیر نزول معانی و عناصر تحولی قرآن چیست؟

مصطفی علی صلی الله علیه و آله است، چهره مشروعیت این سبک و بلکه اهمیتش را روایت می‌کند. هماهنگی قرآن با نیازهای فطری و رعایت حکیمانه این نیازهای انسانی در محتوا و روش نزول در طول ۲۳ سال رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، گوشه دیگری از مبانی اهمیت و فایده‌مندی مطالعات تفسیری است؛ تلاش و خواست تاریخی انسان در مسیر پریچ‌وخم‌رهای از شقاوت و رنج‌های دائمی و وصول به لذت‌های دائمی و خالص که توجیه‌کننده تمام تلاش‌های علمی، فناوری، پزشکی و حتی انتخاب دین و آیین و مسلک است. ایجاب می‌کند کتابی که تأمین‌کننده فلاح و فوز انسان است، فرو آید. پروردگار متعال، این متن را با نظمی حکیمانه به تدریج و با برنامه‌هایی مؤثر بر این خواست فطری بشر نازل کرده است. این مبنا روشن می‌کند نزول تدریجی قرآن توانسته است این نیاز مهم را پاسخ گوید. ترکیب بینش و ارزش و دستورات عملی با رویکردی تربیتی، بخش دیگری از واقعیت قرآن برای توسعه ظرفیت‌های درونی افراد و ایجاد سبک‌های زندگی اجتماعی است که علی‌الاصول ترتیب نزول تأمین‌کننده آن بوده است (برای بررسی مستندات و مبانی بیشتر، ر.ک: عبدالکریم بهجت‌پور: تفسیر تنزیلی مبانی، اصول، قواعد، فواید (بخش مبانی)؛ ص ۲۱-۸۵).

سؤالات فرعی

۱. قواعد مرتبط با کشف و گزینش موضوع (یا مسئله) پژوهش در تفسیر تنزیلی موضوعی چیست؟
۲. قواعد مربوط به شناسایی، گردآوری و دسته‌بندی آیات مربوطه به موضوع (یا مسئله) پژوهش در سیر نزول قرآن چیست؟
۳. قواعد مرتبط با بررسی قرآن داخلی و خارجی تفسیر آیات موضوع پژوهش‌های تنزیلی موضوعی کدامند؟
۴. قواعد مرتبط با جری و تطبیق دستاوردهای مستخرج از مطالعات موضوعی آیات در سیر تنزیلی بر جوامع معاصر پژوهشگر چیست؟

۲. انگیزه بحث از قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی

تحول مردم دو عرصه دارد: گاه تحول همه‌جانبه آنها مورد نظر است؛ یعنی سعی بر این است که همه ابعاد وجودی فرد و جامعه مورد مطالعه قرار گیرد و راهبری‌های قرآن در این‌باره استخراج شود و زمانی تحول یک عنصر از عناصر فکری، گرایشی و رفتاری محدود می‌شود. قرآن تحولی همه‌جانبه و ریشه‌دار در مردم ایجاد کرد، اما طبیعی است که این تحول، محصول تحول در عناصر فرهنگی بود. در قرآن برای برخورد با هر یک از ضدارزش‌ها و ناهنجاری‌ها تدبیر شد و برای به‌بارنشستن هر یک، ارزش‌ها و هنجارسازی آنها برنامه‌ریزی شد. دوری از شرک و کفر، دوری از فساد و فحشا، کراهت از فجور و عصبیان، مزین شدن به فکر و رفتار توحیدی، ایجاد شخصیت عقلایی، اهتمام به رفتارهای انسانی و الهی چون یتیم‌نوازی، انفاق و مهرورزی به بیچارگان، انصاف، ایثار و از خودگذشتگی، اصلاح انگیزه‌ها و صدها ارزش ریز و درشت مورد توجه قرار گرفت و در برنامه‌ای حکیمانه اجرا شد تا تحولی جامع و ریشه‌دار به بار بنشیند.

در چند سال اخیر، جامعه علمی حوزوی و دانشگاهی اشتیاق قابل توجهی به این سبک تفسیر داشته است و دانش‌پژوهان پرشماری بر این باورند که این

سبک می‌تواند پنجره‌های نوینی از قرآن را به روی آنها باز کند. عمده استقبال در این باره مربوط به مطالعات تنزیلی موضوعی است. به همین سبب لازم است به طور خاص و با اولویت، ضوابط کلی کاشف از مرادهای خدای متعال در مقام تفسیر تنزیلی موضوعی مورد مطالعه قرار گیرد.

۳. ضرورت و اهمیت بحث از قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی

بیان مدالیل آیات و کشف مقاصد آیات، علم بسیار ارزشمندی است که قرن‌ها تلاش دانشمندان مسلمان را به خود مشغول کرده است. دانش تفسیر در طول قرون و اعصار رشد خود، منابع، روش‌ها، سبک‌ها و رویکردهایی را شاهد بوده است. تفسیر، عملیاتی روشمند و بر پایه ضوابط و قواعدی الزامی است. این عمل بسیار ظریف و حرفه‌ای را نمی‌توان به دست برداشت‌های بی‌ضابطه سپرد. فقدان ضابطه منجر به استنتاجات تاروش‌های ناقص به جای کامل و گاه سراب فهم به جای حقیقت آن بنشیند. تنوع تفسیر به رأی قرآن^۱ هر برداشت ناصواب از قرآن را چه در بخش محتوایی آن که به خدای متعال نسبت داده می‌شود، شامل می‌شود.

قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی، قضایای کلی به‌کارگرفته‌شده از سوی پژوهشگران در عرصه پژوهش‌های قرآنی و نیز خدای متعال در مقام انتقال مرادهای خود به مخاطبان در سیر نزول موضوعات و عناصر هویت‌بخش مؤمنان و جامعه اسلامی در آیات قرآن کریم است. توجه به این قواعد، فهم مراد از مسائل جزئی موجود در آیات را تسهیل می‌کند. اهمیت این تحقیق، در نقشی است که در عملیات فهم مرادهای خدای متعال دارد؛ قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی مثل قواعد علم نحو یا قواعد فقهیه هستند که کارکرد آنها ایجاد انضباط ذهنی مفسر در فهم جزئیات مرادهای خدای متعال است؛

۱. محمدبن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۲۷، ص ۲۰۲: «عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ إِنْ أَصَابَ لَمْ يُؤْجَرْ وَ إِنْ أَخْطَأَ خُرَّ أَعْدَاءُ مِنَ السَّمَاءِ؛ کسی که تفسیر قرآن به رأی کند، حتی اگر به واقع برسد، پاداشی ندارد و اگر اشتباه کند، از مقام قرب در فاصله‌ای دورتر از آسمان سقوط می‌کند».

همچنان که این ضوابط، قانون و عیاری برای ارزیابی عمل مفسران می باشد. اهمیت این قواعد در سامان دادن ذهن مفسر و کشف رویه های الهی در انتقال پیام ها به مردم، پوشیده نیست.

مخاطبان فرهیخته این تحقیق اطلاع دارند که ورود به فضای کشف مراد های الهی بدون رعایت ضابطه ها و قواعد، سبب هرج و مرج در فهم مرادها و هزینه های سنگین در فرایند کشف مراد های محتوایی یا روشی از قرآن می شود. خلا مذکور در فضای مطالعاتی که به موضوع کشف روش ها و فرایندهای تغییر و تحول توجه می کند، خسارات جبران ناپذیری ایجاد می کند.

۴. پیشینه

آنچه تا کنون در قواعد تفسیر بیان شده، به طور عمده بر قواعد عام تفسیر، فارغ از انواع سبک ها استوار بوده است. از جمله آنها: قواعد التفسیر لدی الشیعة و السنة تألیف استاد فاکر میبیدی، معانی التفسیری تألیف استاد بابایی، التیسیر فی قواعد علم التفسیر نوشته کافیجی، القواعد الجلیل لتفسیر القرآن نگاشته عبدالرحمن السعدی، اصول التفسیر و قواعد تألیف خالد العک و نظایر آنها.

در زمینه قواعد تفسیر موضوعی منابع کمتری وجود دارد؛ می توان از تألیفاتی که مباحث نظری قابل توجهی از مباحث نظری تفسیر موضوعی را بررسی کرده نام برد، از جمله آنها: تفسیر موضوعی چیستی، بنیان ها و پیش فرض ها اثر هدایت الله جلیلی، منطق تفسیر قرآن ج ۳ تألیف جناب آقای دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، روش تحقیق موضوعی در قرآن، لسانی فشارکی و حسین مرادی زنجانی، مبانی و سیر تفسیر تاریخی موضوعی تألیف بهروز یدالله پور، التفسیر الموضوعی للقرآن بین کفتی المیزان اثر عبدالجلیل عبدالرحیم، المدخل الی التفسیر الموضوعی فتح الله سعید عبدالستار و... این منابع به طور عمده میان اصول تحقیق قرآنی و قواعد به معنای احکام کلی قابل استنباط از قرآن کریم درباره شناسایی موضوعات و عناصر قرآنی و نیز قواعدی کلی

که پژوهشگران در مقام پژوهش بر آن توافق کرده‌اند، تفکیک قائل نشده‌اند. به سبب نوپدیدبودن تفسیر تنزیلی موضوعی، قواعد آن فاقد پیشینه است. تنها در آثار اینجانب چون تفسیر تنزیلی مبانی، اصول، قواعد و فواید و نیز اصول تحول فرهنگی با الهام از نزول تدریجی قرآن یا مقدمه تفسیر همگام با وحی مباحثی درباره قواعد سبک تفسیر تنزیلی به طور مطلق گفته شده که برخی از آنها چون روش دستیابی به جداول ترتیب نزول سوره‌ها، اثبات وجود تناسب میان آیات و وجود تناسب بین سوره‌ها در ترتیب نزول، روش مناسب تفسیر قرآن به قرآن، بررسی رابطه قرآن با فضای نزول با استفاده از روایات سبب نزول شامل قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی می‌شود؛ نیز بین مفسران تفسیر تنزیلی می‌توان با حسن حینکه میدانی یاد کرد که در کتاب قواعد التدبر الامثل لکتاب الله عزوجل قواعد و ضوابط چهل‌گانه‌ای که برخی شامل تفسیر تنزیلی موضوعی می‌شوند، ذکر کرده است. مخفی نماند، به رغم دقت نظری که وی در تفکیک میان تفسیر و تدبر داشته، اما از درهم آمیختگی میان این دو در برخی قواعد (روش‌های) چهل‌گانه دور نبوده است.

مزید اطلاع خواننده محترم، تا کنون در جهان هیچ تحقیقی موضوعی از قرآن به سبک ترتیب نزولی جز تعدادی کتاب و مقاله، تألیف نشده است.^۱ نوعاً قواعد هر علمی بر پایه تجارب علمی فراهم شده از نمونه‌های موفق پژوهش و سامان‌دهی به آنها شکل می‌گیرد و نگارش قواعد از سوی کسانی که پژوهشی در این باره نکرده باشند، به تخمین و ایده‌پردازی‌های گاه غیرواقعی کشیده می‌شود.

۵. انگیزه و اهداف پژوهش

تردیدی ندارم که بزرگ‌ترین سرمایه مسلمانان برای نظام‌سازی حکیمانه در

۱. ر.ک: آثار نویسندگان این کتاب، شامل: روش فرهنگ‌سازی پاک‌دامنی در قرآن، روش فرهنگ‌سازی پوشش اسلامی با رویکرد تفسیر تنزیلی، بررسی اهداف قرآن با الهام از ترتیب نزول قرآن.

نزول تدریجی قرآن به ودیعت نهاده شده است. قرن اخیر، قرن بازگشت به قرآن و عصر جدید دوران توجه به محتوا و مطالب اسلام و منابع اسلامی است. جهان در انتظار مشاهده اجتماعات بسامان‌شده در پرتو قرآن و دیگر منابع اسلامی است و بخش عمده این نیاز، در ساحت روش‌ها و شناخت فرایندهای تغییر و تحول است. این نیاز در پرتو مطالعه در قرآن به مثابه متنی تدریجی النزول پاسخ می‌گیرد و این مطالعه، آن‌گاه پاسخ دقیق نیاز را می‌دهد که ترتیب نزول تدریجی قرآن در سوره‌ها و آیات قرآن پیگیری شود. تفسیر تزیلی با این هدف ارزش و قیمت می‌یابد و شرط آن هنگامی است که ضوابط روشن و درست هنگام مطالعه مسائل و موضوعات استخراج شود. فرصت‌های بسیار زیادی در رشته‌های تخصصی قرآن یا علوم انسانی مربوط به فرهنگ و تحول و مدیریت وجود دارد که فرصت ارزنده پژوهش‌های ترتیب نزول به شمار می‌روند. انگیزه اینجانب، کمک به سرمایه‌های عظیم پژوهش‌ها و پژوهشگران مشتاق مطالعه در ترتیب نزول سوره‌ها به منظور استخراج روش‌ها و فرایندهای تغییر و تحول از قرآن است. با این مطالعه که بر پایه سوره‌ها تمرکز بر مطالعات ترتیب نزول تألیف می‌شود، امیدوارم بتوانم روند مطالعات ترتیب نزولی را تسهیل کنم و حلقه‌ای از حلقات ادبیات علمی این سبک تفسیری را تکمیل نمایم.

۶. فرضیه پژوهش

قواعد تفسیر تزیلی موضوعی، به ضابطه‌مندی کشف مرادهای جدی خدای متعال از آیات قرآن، کمک و برداشت از آیات مربوط با موضوعات را تسهیل می‌کند. در سبک تفسیر تزیلی موضوعی، قواعد مرسوم و پذیرفته‌شده در شاخه‌های مختلف تفسیر با ملاحظه‌هایی جریان دارد و افزون بر آن، حداقل ۳۳ قاعده دیگر در چهار مرحله تفسیر موضوعی به کار گرفته می‌شود. این چهار مرحله عبارت‌اند از: ۱. کشف و گزینش موضوع یا مسئله پژوهش تزیلی؛ ۲. کشف و استخراج و تبویب آیات دال بر موضوع یا مسئله پژوهش؛

۳. بررسی قرائن داخلی و خارجی پژوهش‌های تنزیلی؛ ۴. مرحله جری و تطبیق دست‌یافته‌های پژوهش به جوامع عصری و مصری جدید جریان دارد.

۷. روش علمی پژوهش

پژوهش حاضر در صدد ابداع زبانی تازه برای سخن‌گفتن از قرآن است و بر پردازش قاعده و ضابطه‌های نو برای فهم موضوعی قرآن در سبک تنزیلی تمرکز کرده است. در این پژوهش، تلاش می‌شود با تأمل در سیر نزول آیات و نحوه نزول موضوعات و شبکه ارتباطی بین ابعاد موضوع در قرآن و تحلیل آنها، ضوابط و قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی کشف و تدوین شود؛ از این‌رو روش علمی مطالعه در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و استنباطی است. مدار این تلاش علمی بر کشف ضوابط حاکم در پژوهش‌های قرآنی متناسب با تفسیر تنزیلی موضوعی، تمییز این خدای متعال در مقام افاده و انتقال اراده‌های خود به مخاطبان، در سیر نزول آیات قرآن و تحلیل آنها از جهت امکان استخراج قواعد عام با رویکرد به سبک تنزیلی موضوعی؛ البته در شناخت و استخراج قواعد تفسیر تنزیلی، استفاده از دو تجربه قاعده‌سازی ضروری است: ۱. تجارب حاصل‌آمده در قواعد دیگر سبک‌ها، به‌خصوص گونه‌های مختلف تفسیر موضوعی؛ ۲. استفاده از تجارب به‌دست‌آمده از مباحث نظری و عملیات تفسیر قرآن در این سبک. این تجارب ابتدا بررسی نقادانه و سپس به عنوان قواعد مشترک و لازم‌الرعايه در مجموعه قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی مورد نظر قرار خواهند گرفت.

۸. محدودیت‌های پژوهش

بند گذشته و نیز گزارشی که از پیشینه پژوهش به عرض رسید، روشن می‌کند این تحقیق فاقد پشتوانه مطالعات و ادبیات مستقیم است. تنها ادبیات قابل استفاده، قواعدی است که درباره تفسیر یا تفسیر موضوعی عام و مرسوم وجود دارد. در این صورت، پژوهش به‌طور عمدی به ملاحظه‌هایی محدود

می‌شود که بر قواعد تفسیر اختصاص دارد و با توجه به تجارب پژوهشگر، انتظار می‌رود بتواند برخی قواعد اختصاصی را نیز بر پایه تحقیقات اندک موضوعی صورت گرفته، کشف و بیان کند.

۹. ساختار پژوهش

پژوهش قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی بر پایه قواعد مربوط به هر یک از مراحل تحقیق موضوعی سامان داده شده است، از این رو پس از مقدمه، ابتدا در یک بخش مباحث کلی شامل مفهوم‌شناسی و مباحثی درباره حقیقت و چیستی تفسیر تنزیلی موضوعی و اقسام و مراحل آن بحث می‌شود.

در بخش دوم، متن پژوهش شده و در چهار فصل قواعد مرتبط با کشف و گزینش موضوع تفسیر تنزیلی موضوعی، قواعد مرتبط با کشف و استخراج آیات دال بر موضوع پژوهش‌های موضوعی تنزیلی، قواعد مرتبط با قرائن داخلی و خارجی این پژوهش‌ها و تفسیر آیات قرآنی شده و در نهایت، قواعد مرتبط با جری و تطبیق مفاهیم مستخرج از قرآن بر جامعه عصر و مصر پژوهشگر بحث می‌شود.

در تمام فصول این بخش، ابتدا قواعد عام تفسیر موضوعی و سپس قواعد ویژه تفسیر تنزیلی موضوعی تشریح خواهد شد. هر یک از مباحث قواعد عام در صورت وجود ملاحظه‌های ویژه تفسیر تنزیلی موضوعی درباره هر یک از قواعد عام در همانجا تبیین می‌شود؛ در غیر این صورت، به بیان قواعد عام تفسیر موضوعی در هر مرحله به اجمال و اختصار بسنده خواهد شد.